

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.121>

ZEYNƏB QULİYEVA

ARPAÇAY VADİSİNİN DƏMİR DÖVRÜ KERAMİKASI

Məqalədə Arpaçay vadisindəki abidələrdən aşkar edilən Dəmir dövrü keramikası təhlil edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu dövrün abidələri lokal bir mədəniyyəti əks etdirməklə bərabər, müəyyən qədər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin təsirinə də məruz qalmışdır. Bu dövrün keramikasının naxışlanmasında spesifik cəhətlərdən olan kannelyur və ziqzaq ornamentasiya əsasən Zeyvə, Dəmirçi keramikasında, çərtmə, cızma, eyni zamanda relyef naxışlar isə Qazxan, Aşağı Daşarx, Dizə nekropollarının materiallarında üstünlük təşkil edir. Keramikada üzərindəki ornament nümunələri Naxçıvanın qədim tayfalarının ictimai-iqtisadi həyatını, o cümlədən məşğuliyyətini və ideologiyasını əks etdirir.

Açar sözlər: *Arpaçay vadisi, Dəmirçi nekropolları, Zeyvə, Dəmir dövrü, keramika, ornament.*

Giriş. Dəmir dövrü özündən əvvəlki və sonrakı arxeoloji dövrlərlə müqayisədə daha mürəkkəb proseslərlə müşayiət olunduğundan bu dövrün başlanması, onu başlananların etnik və ictimai mənsubiyyəti ilə bağlı bir çox məsələlər bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır. Bəziləri olduqca dinamik olan bu dövrü başlanan hadisələr zəncirinin ilk halqasını Dori tayfalarının köçləri ilə əlaqələndirmişlər [13, s. 508]. Bu dövrün siyasi-hərbi qurumların aktivləşməsi ilə yadda qalması kəskin sosial dəyişikliklərin baş verdiyini göstərirdi. Dövlətlərin meydana çıxması, işğalçı müharibələrin artması xalqların köçməsinə, müxtəlif regionlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin artmasına stimül vermişdir. Bu əlaqələr insanların istehsal fəaliyyətinə də təsir göstərmişdir. Naxçıvan ərazisindəki Dəmir dövrü abidələri geniş tədqiq olunmasa da, yerüstü tapıntılarının zənginliyi və çoxçeşidliliyi burada müxtəlif istehsal ənənələrinin olduğundan xəbər verir. Dulusçuluqda daha çox nəzərə çarpan bu ənənələr Son Tunc dövründən Erkən Dəmir dövrünə keçidi izləməyə imkan verir. Bu baxımdan Arpaçay vadisindəki abidələr daha çox diqqət çəkir.

Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü abidələri. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvanın Urmiya gölü hövzəsi və Şərqi Anadolu ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilməsində Arpaçay vadisinin xüsusi rolu olmuşdur ki, bu da həmin ərazidə yerləşən arxeoloji abidələrdə əks olunmuşdur. Onların bir qismi yaşayış yerləri, digər qismi nekropollarla təmsil olunmuşdur. Aşağı Daşarx, Qarabulaq, Zeyvə, Dəmirçi nekropolu, Çapacaq, Qazxan və digər nekropollar bu dövrün dulusçuluğunun inkişaf prosesini izləmək üçün olduqca əhəmiyyətli arxeoloji materialları ilə diqqət çəkir.

Bu abidələrdən biri 1960-cı ildə qeydə alınan Aşağı Daşarx nekropoludur. Buradan aşkar edilən arxeoloji materiallar metal, daş və keramika məmulatlardan ibarətdir [1, s. 15]. Onların bir qismi Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində saxlanılır. Digər abidə 1958-ci ildən O.H.Həbibullayev tərəfindən tədqiqat edilən Sədərək qalasının cənubunda yerləşir [14, c. 216]. Sonralar burada aparılan tədqiqat zamanı [2, s. 28-29; 10, s. 47-58] qəbirlərdə insan skeleti aşkarlanmasa da, Dəmir dövrünə aid küpə, badya tipli keramika məmulatı və bəzək əşyaları tapılmışdır. Qarabulaq kurqanları 1988-1990-cı illərdə tədqiq edilmiş, nəticədə müxtəlif çeşidli saxsı məmulatı və bəzək əşyaları üzə çıxarılmışdır [3, s. 37-39; 2, s. 38]. Buradan üzə çıxarılan çayniqlər, çölməklər, küpələr Dizə, Aşağı Daşarx, Şahtaxtı abidələrinin muzeylərdə saxlanılan

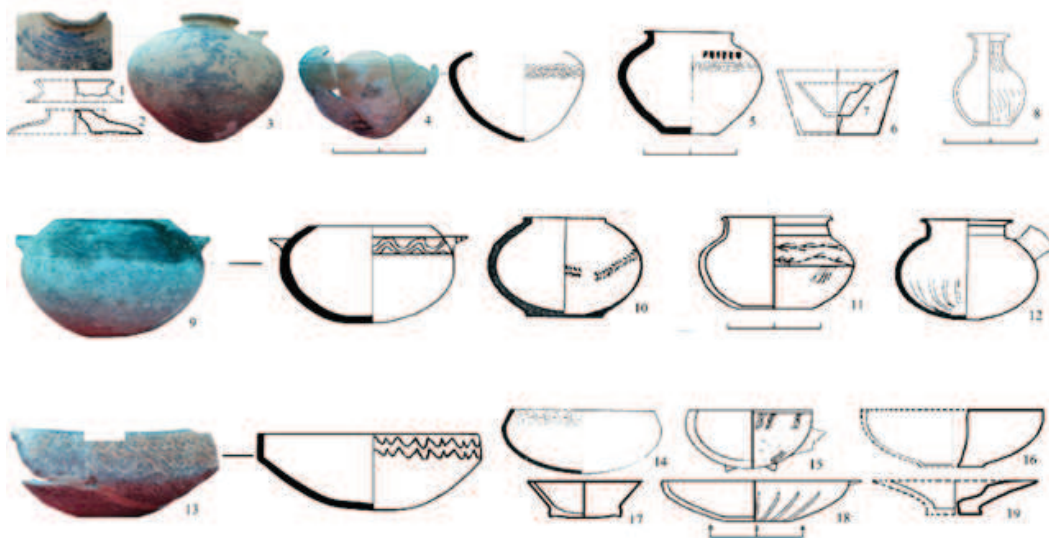
materialları ilə oxşarlıq təşkil edirlər. Qazxan nekropolu Şərur rayonunun Çəriçiboğan kəndindən cənubda, təsərrüfat sahələrinə yaxın olduğundan ciddi dağıntıya məruz qalmışdır. Dağıdılmış qəbirlərdən boz rəngdə, orta dərəcədə bişirilmiş gil qablar aşkar olunmuşdur [5, s. 98-99]. AMEA NB-nin Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyində saxlanılan küpə tipli qablardan bəzilərinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti keramikası üçün xarakterik olan göbələk şəkilli çıxıntısı vardır (Qazxan, 2006, inv. №2). Çapacaq kurqanı Dəmirçi kəndindən Sədərəyə gedən yolun sağında, Vəlidağ silsiləsinə daxil olan təpə üzərində [10, s. 58] salınmışdır. Arxeoloji materialları üç ədəd saxsı məmulatı, obsidian lövhə və daş kasadan ibarət olan bu kurqan kenotaf məzarlar (skeletsiz, boş məzarlar) qrupuna aiddir. Zeyvə nekropolu eyniadlı kəndin yaxınlığında tikinti işləri görülərkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Dağıntı zamanı aşkar olunmuş materialların bir qismi toplanaraq Şərur rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinə verilmişdir.

Bu dövrün abidələrindən biri də Şərur rayonunun Dəmirçi (Quşçu Dəmirçi) kəndinin şimalında, Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun 70 kilometrliyində yerləşən I Dəmirçi nekropoludur. Nekropoldan 1967, 1998-ci illərdə tapılan materiallar haqqında məlumat xarakterli məqalələr çap olunmuşdur [6; 7]. Sahəsi 6 hektar olan abidədən daş qutu tipli qəbirlər, həmçinin üç qatdan ibarət müxtəlif ölçülü sal daşlar, boz rəngli keramika nümunələri, 2007-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı isə kurqan tipli abidələr aşkar edilmişdir [5, s. 78]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazidən tikinti daşı çıxarılan zaman yerli sakinlər tərəfindən toplanan müxtəlif tipli bəzək əşyaları, həmçinin kasa, xeyrə, qədəh, çölmək, küpə tipli qablar və digər keramika fraqmentləri daha sonra toplanaraq araşdırılmış və Erkən Dəmir dövrünə aid olduğu müəyyən edilmişdir [8; 9]. II Dəmirçi nekropolu 2019-cu ildə qeydə alınmışdır. Buradan aşkar olunan tapıntılar 4 məcməyi, 1 küpə və 2 fraqmentdən ibarətdir. Bu materiallar hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyində mühafizə olunmaqdadır (AEM. 1545-1551). Buradan əldə edilən tapıntılar I Dəmirçi nekropolundakı qədər zəngin olmasa da qabların hazırlanma texnologiyası, tipologiyası və naxışlanma texnikasına görə Dəmir dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dəmirçi nekropollarının diqqət çəkən cəhətlərindən biri də mədəniyyətlər arası, həmçinin arxeoloji dövrlər arası keçidi əks etdirmələridir. I Dəmirçi nekropolunun keramika məmulatında müəyyən qədər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətindən gələn impulslar özünü büruzə versə də əsas materiallar Dəmir dövrünün xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müqayisələrin məhz həmin materiallar üzrə aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü keramikasının xüsusiyyətləri. Bu abidələrdən I Dəmirçi nekropolunun materialları çoxçeşidli olmaları ilə diqqət çəkir. Bu materiallarda Erkən Dəmir dövrünə keçid prosesi aydın izlənilir. Onlar küpə (şəkil 1, 1-8), çölmək (şəkil 1, 9-12) və kasa tipli qablarla təmsil olunmuşdur (şəkil 1, 13-19).

Küpələri boğaz formalarına görə bir-birilərindən fərqlənirlər: geniş ağızlı, silindrik boğazlı küpələr və dar boğazlı ağız xaricə doğru qatlanmış küpələr. Silindrik boğazlı küpələrin Dəmirçi nekropolundan tapılan nümunəsi çiyni üzərində göbələkvarı çıxıntısı ilə digərlərindən fərqlənir (şəkil 1, 3). Bu tip çıxıntılar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin boz-qara rəngli keramikasında geniş yayılmışdır. Digər nümunə qısa boğazlı olub, üzərindəki bəzəmə motivi ilə diqqət çəkir. Qabın boğazına yaxın yerdə üçbucağı xatırladan bir cərgə çərtmə naxış və dövrələmə sünbülü naxışlar salınmışdır (şəkil 1, 5). Zeyvə nekropolundan aşkar edilən nümunə isə naxışsızdır və ağız kənarları xaricə doğru qatlanmışdır. Zeyvə nekropolundan tapılan nümunə naxışsız olub boz-qara rəngdədir. Şortəpə və Qazxan nekropolundan tapılan nümunələri müxtəlif ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bu tip qabların bənzərlərinə Elazığ bölgəsinin

materialları arasında rastlanmışdır [12, rəsm 4,7]. Kiçik həcmli küpə dar boğazlıdır, ağız kənarları xaricə doğru meylləndirilmişdir (şəkil 1, 8). Dəmirçi Qarabulaq və Zeyvə nekropollarının materialları arasında yer alan bu tip küpələrin analoqları isə Anadolu abidələrindən məlumdur [11, rəsm 23,8].

Şəkil 1. Dəmir dövrünə aid qab tipləri (I Dəmirçi nekropolu).

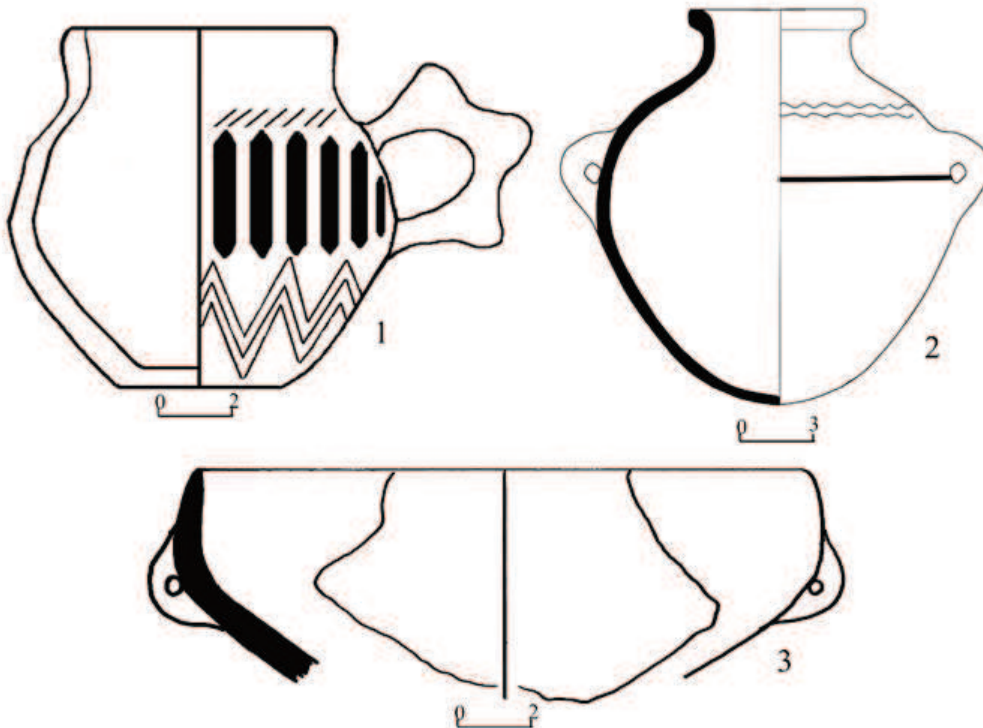
Çölmək tipli qabları boğazlı və boğazsız olmaqla iki tipə ayırmaq olar. Birinci tipə aid olan çölməklərdən biri Dəmirçi nekropolundan üzə çıxarılan boz-qara rəngli, boğazsız qabdır. Ağzı içəriyə doğru yığılmış, dəyirmi quruluşa malik olan bu qabın boğaza yaxın hissəsində üfüqi istiqamətdə olan iki qulpu da ortadan şaquli istiqamətdə və kiçik ölçüdə dəşilmişdir (şəkil 1, 9). Bu qabın bənzərinə, lakin tək qulplu formasına Elazığ-Bingöl abidələrindən olan Çinaz I yaşayış yerində rast gəlinir [11, rəsm 5, 1]. İkinci tipə aid olanlar qısa və az miqdarda xaricə doğru qatlanmış boğazları ilə fərqlənirlər. Bu tipli çölməklər müxtəlif ornamentlərlə naxışlanmış nümunələrlə təmsil olunur və çoxluq təşkil edirlər. Dizə, Qarabulaq, Qazxan nekropolunda bu qabların müxtəlif çeşidləri aşkar edilmişdir.

Kasalar silindrik-konik, yarımşferik və konusvarı formalarla təmsil olunmuşdur (şəkil 1, 13, 14-15, 17). Bənzərlərinə Yıldıztəpə, Diləktəpə, Koyunuşağı abidələrində rast gəlinmişdir [11, rəsm 39, 9-10; rəsm 10, 1-2; rəsm 3, 11; rəsm 33, 6]. Düz boğazlı kasalar Zeyvə, Dəmirçi nekropollarından aşkar edilmiş və quruluş baxımından Yıldıztəpə keramikası ilə yaxındır [11, rəsm 39, 15-16]. Lakin Yıldıztəpə keramikasından fərqli olaraq Nümunələr daxildən və xaricdən kannelyur formalı basma naxışlarla bəzədilmişdir. Yarımşferik formalı, uzun dəstəkli qabın bənzəri Kolanı nekropolundan məlumdur [4, şəkil 25, 13]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tiptə olan qablar az miqdarda aşkar edilmişdir. Naxçıvan abidələrindən yalnız Şahtaxtı materialları içərisində 1 nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Şərqi Anadolu ərazisində isə bu tip qabların bənzərləri Yıldıztəpədən və Samantəpədən aşkar edilmişdir [11, rəsm 39, 21].

Bu dövrə aid qabların bir qismi qulpları ilə diqqət çəkir (şəkil 2, 1-3).

Zeyvə nekropolundan tapılan parç tipli qab silindrik boğazlı, dəyirmi gövdəli olub, çiyin hissəsini gövdəsi ilə birləşdirən ziqzaq şəkilli qulpu ilə diqqət çəkir (şəkil 2, 1). Qulpu istisna olmaqla, belə parçaların bənzərləri Taşlıcabayır məzar təpəsindən tapılmışdır [11, s. 158-159,

fig. 1]. Xeyrələr az miqdarda qeydə alınmışdır. Bu tip qablar iki forma ilə diqqət çəkir. Bunlardan birincisi kiçik oturacağa malik olub ağız hissəyə doğru getdikcə genişlənir. Konik formada olan bu qab xaricdən kannelyur formalı cızma xətlərlə naxışlanmış, oturacağına isə çərxi-fələk işarəsi təsvir edilmişdir. İnteryeri oturacaq hissədə naxışsız olsa da ağız kənarında qabı dövrələyən iki cərgə xətt çəkilmiş, içərisi çiçək ləçəklərini xatırladan yarım dairələrlə doldurulmuşdur. İkinci tip qab iki qulplu və ağız interyerə doğru meyilləndirilmiş formada. Xaricdən gövdədən oturacağa doğru şaquli formada çəkilən xətlər hər beş kompleksdən bir təqribən bir-birindən 2 sm-lik məsafədə salınmışdır. Daxildən isə paralel xətlərlə naxışlanmışdır. Xeyrə tipli qablar II Dəmirçi nekropolunun materialları içərisində üstünlük təşkil edir. Onlar boz-qara rəngli qum qarışıqlı gildən hazırlanmış, xarici səthinə kannelyur naxışlar çəkilmişdir. Belə qablar ağız kənarında üfüqi şəkildə kiçik qulplara malikdir. Bir nümunədən ibarət olan küpənin üzərində belə qulplar şaquli formada tətbiq edilmişdir (şəkil 2, 2). Erkən Dəmir dövrünə aid müxtəlif abidələrdə belə qulpa malik qablara rast gəlmək mümkündür. Qabların ornamentasiyasında orijinallıq daha çox müşahidə olunur. Bu dövrün qabları Dəmir dövrünün əsas parametrlərini əks etdirən ziqzaq, çərtmə, kannelyur, dalğavarı ornamentlərlə, bəzən də çərxi-fələk işarələri və digər simvollarla təmsil olunan fərqli impulslarla diqqət çəkirlər. Kannelyur naxışlara isə Dəmir dövrünün demək olar ki, bütün növ qablarında rastlanılır, xüsusilə Aşağı Daşarx, Zeyvə, Dəmirçi keramikasında üstünlük təşkil edir.

Şəkil 2. Arpaçay vadisinin Erkən Dəmir dövrü keramikasında izlənən qulp tipləri
(1) Zeyvə, 2) II Dəmirçi nekropolu, 3) Sədərək.

Dəmirçi nekropollarından tapılan qabların oturacaqlarında salınan çərxi-fələk işarəsi dini-fəlsəfi motivdə olmaqla, qədim dövr insanların dünya və axirət həyatı haqqında düşüncələrini əks etdirir. Günəşi simvolizə edən şuaşəkilli elementlər səma cisimlərinə sitayişlə bağlı

olmuş, sünbülü naxışlar insanların məşğuliyyətində taxılçılığın mühüm yer tutduğunu göstərir. Aşağı Daşarx nekropolundakı fraqment üzərində salınan sünbülü ornamentlər Qazxan nekropolundan aşkar edilən küpə üzərində həndəsi fiqurlar arasında yerləşdirilmiş buğda dənələri şəklində təsvir edilmişdir. Bir sözlə, qədim yerli tayfalar suyun dalğasını, yaxud ilan müdrikliyini dalğavari naxışlarla, ildırımın çaxmasını ziqzaqlarla, günəşin möhtəşəmliyini saçaqvarı-şüaəkilli naxışlarla, axirət həyatına inanclarını çərxi-fələk işarəsi ilə, əkinçiliyin inkişafını sünbülü naxışlarla və maldarlığın önəmini qoç-keçi fiqurları ilə əks etdirməklə həyat tərzlərini dulusçuluq materiallarında əks etdirmişlər.

Nəticə. Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü keramikasının bir qismi Son Tunc dövründən Erkən Dəmir dövrünə keçidi əks etdirir. Onların timsalında dövrün spesifik cəhətləri ilə bərabər Şərqi Anadolu və Urmiya hövzəsi ilə ortaq xüsusiyyətlərini də izləmək mümkündür. Bu əlamətlər qabların formasında və ornamentasiyasında özünü daha aydın büruzə verir. Dəmir dövründə yaşayan Naxçıvan tayfaları yalnız zəruri tələbat məhsullarının istehsalı ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda yüksək estetik zövq sahibi olmuşlar və bunu hazırladıqları məhsulların keyfiyyətində, rəng koloritində, nəhayət zərif ornamentasiyasında büruzə vermişlər. Yuxarıda qeyd edilən faktorlar göstərir ki, Arpaçay vadisinin Dəmir dövrü keramikası lokal bir mədəniyyətin məhsulu olmuşdur, eyni zamanda qonşu regionlarla mədəni-iqtisadi əlaqələrdən də bəhrələnmiş, Azərbaycanda yayılan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bəzi xüsusiyyətlərini əxz etmişdir. Bu mədəniyyətin yayılması Dəmir dövründə müxtəlif tayfaların hərəkət istiqamətindən qaynaqlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası: 6 cildə. I c., Bakı: Şərqi-Qərb, 2008, 448 s.
2. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar (2001-2002-ci illər) Bakı: Nafta-Press, 2003, 120 s.
3. Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B. Şərurda arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, 152 s.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
5. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
6. Bədəlov Ə. Dəmirçi arxeoloji abidəsi // NDU Xəbərlər, 1999, s. 24-29.
7. Hüseynova S.A. Dəmirçi abidəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında / 2000-2001-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiya (çöl tədqiqatları və nəzəri problemlər): Tezislər. Bakı: Elm, 2002, s. 38-40.
8. Quliyeva Z. Naxçıvanda Dəmirçi nekropolunun arxeoloji materialları / Qarapapaqlar, 2014, oktyabr, № 10 (86), s. 22-26.
9. Quliyeva Z. Dəmirçi nekropolunun erkən Dəmir dövrü keramikası / Azərbaycan arxeologiyası, 2015, c. 18, № 1, s. 61-66.
10. Müseyibli N.Ə. Qədim Sədərək. Bakı: Nafta-Press, 2003, 104 s.
11. Sevin V. Elazığ-Bingöl yüzey araşdırması / VI Araşdırma sonuçları toplantısı. Ankara, 1988, s. 451-500.
12. Özdoğan M. Taşlıcabayır kazısı / Türkiyə arkeolojisi və İstanbul Universiteti. İstanbul, 2012, s. 158-159.
13. Özdemir F.H. Demir Çağı: başlanğıcı və başlatanları, Anadoluya etkileri üzerine // ÇU Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2007, c. 16, № 1, s. 501-518.

14. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb.quliyeva.70@mail.ru

Zeinab Guliyeva

IRON AGE POTTERY OF THE ARPACHAI VALLEY

The article analyzes Iron Age ceramics discovered in the monuments of the Arpachay Valley. Research shows that the monuments of this period reflect local culture and were partly influenced by the Khojaly-Gedabay culture, and also benefited from Nakhchivan's cultural and economic ties with the Middle East and Eastern Anatolia. Corrugation and zigzag patterns, which are characteristic features of ceramic painting of this period, predominate mainly in the ceramics of Zeyva and Demirchi, and scratching and relief patterns predominate in the materials of the Gazkhan, Ashagi Dasharkh, and Dize necropolises. The patterns of ornaments on ceramics reflect the socio-economic life of the ancient tribes of Nakhchivan, including their occupation and ideology.

Keywords: *Arpachay Valley, Demirchi necropolis, Zeyva, Iron Age, ceramics, ornament.*

Зейнаб Гулиева

КЕРАМИКА ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА АРПАЧАЙСКОЙ ДОЛИНЫ

В статье проанализирована керамика железного века, обнаруженная в памятниках долины Арпачай. Исследования показывают, что памятники этого периода отражают местную культуру и частично подвергались влиянию ходжалинско-гедабейской культуры, а также извлекли выгоду из культурных и экономических связей Нахчывана с Ближним Востоком и Восточной Анатолией. Рифление и зигзагообразный рисунок, являющиеся характерными чертами росписи керамики этого периода, преобладают главным образом в керамике Зейвы и Демирчи, а процарапывание и рельефный орнамент преобладают в материалах некрополей Газхан, Ашаги Дашарх, Дизе. Узоры орнаментов на керамике отражают социально-экономическую жизнь древних племен Нахчывана, в том числе их род занятий и идеологию.

Ключевые слова: *Арпачайская долина, Демирчинский некрополь, Зейва, железный век, керамика, орнамент.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.02.2024

Son variant 06.03.2024